

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان :
River as a Symbol of Power
Role of the Kamoo River in Shaping Kamoo Village
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

رود به مثابه قدرت؛ نقش رودخانه کامو در شکل‌گیری روستای کامو*

فرشاد بهرامی^{۱*} پریچهر صابونچی^۲

کارشناس ارشد، معماری منظر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.
پژوهشگر دکتری معماری منظر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۱/۲۵ تاریخ اصلاح: ۹۷/۰۲/۱۱ تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۲/۲۷ تاریخ انتشار: ۹۸/۰۴/۰۱

چکیده

روستای کامو در فلات مرکزی ایران، به عنوان یکی از قدیمی‌ترین روستاهای ایران، پیوستگی جدایی‌ناپذیری با عناصر طبیعی دارد. هویت این روستا در ارتباط با عناصر طبیعی‌اش از جمله، کوه کرکس، رودخانه و توپوگرافی منطقه است. رودخانه کامو به عنوان اصلی‌ترین مؤلفه منظر طبیعی در شکل‌گیری و پیدایش آن نقش اساسی را ایفا کرده است. این پژوهش با استفاده از روش کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی به جایگاه و اهمیت رودخانه در شکل‌گیری روستای کامو می‌پردازد. نتایج حاصل از این پژوهش نشان‌دهنده این است که رودخانه اصلی روستای کامو، به عنوان اصلی‌ترین مؤلفه طبیعی، علاوه بر ابعاد زیبایی‌شناسانه، زیست‌محیطی، کالبدی و اقتصادی، از نوعی سلسله‌مراتب و نظم پیروی می‌کند که مبتنی بر قدرت و شأن اجتماعی افراد است. این سلسله‌مراتب با عنوان سلسله‌مراتب مقامی، نقش بسزایی در شکل‌گیری و ساختار روستا ایفا می‌کند. علاوه بر سلسله‌مراتب مقامی، سلسله‌مراتب اقتصادی و سلسله‌مراتب کالبدی نیز در ارتباط با رودخانه اصلی، نقش اساسی ایفا می‌کنند. بر این اساس، شکل‌گیری خانه و منازل اشرافی و اربابان در بالادست رودخانه و رعیت در پایین‌دست رودخانه، به سلسله‌مراتب مقامی در این روستا اشاره دارد. علاوه بر آن، نزدیکی لکه‌های معماری به آب در راستای تسلط بر منبع اصلی آب و زمین‌های کشاورزی در پشت لکه‌های معماری، سلسله‌مراتب اقتصادی را شکل می‌دهد و در انتها، جای‌گیری اصلی‌ترین مؤلفه‌های روستا اعم از جاده اصلی، مرکز روستا، مسجد اصلی و فضاهای جمعی به اهمیت این رود در شکل‌گیری سلسله‌مراتب کالبدی روستای کامو اشاره می‌کند. وابستگی کالبدی-معنایی روستای کامو به رودخانه اصلی، به واسطه سلسله‌مراتب‌ها و ارتباط آن در گذر زمان با محیط و مردمان روستا، آن را به عنوان اصلی‌ترین مؤلفه منظر طبیعی رود معرفی می‌کند.

واژگان کلیدی

رودخانه، سلسله‌مراتب مقامی، سلسله‌مراتب اقتصادی، سلسله‌مراتب کالبدی، روستای کامو.

مقدمه

و موقعیت جغرافیایی است، زیرا عوارض و پدیده‌های طبیعی در مکان‌گزینی، پراکندگی، حوزه نفوذ، توسعه فیزیکی، مورفولوژی روستا و امثال آن اثر قاطعی دارند و گاه به عنوان یک عامل مثبت و زمانی به صورت یک عامل منفی و بازدارنده عمل می‌کنند (ولایتی و اکبرقلی، ۱۳۸۶). استقرار جوامع انسانی در

اصولاً پیدایش یک روستا بیش از هر چیز تابع شرایط محیطی

*. این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی گردشگری منظر بومی کامو است که در سال ۱۳۹۷ در پژوهشکده نظر و به سرپرستی دکتر سید امیر منصوری صورت پذیرفته است.
** نویسنده مسئول: ۰۹۳۹۸۱۱۶۴۶۱ farshad.bahrami@ut.ac.ir

دنبال درک ارتباط معنادار این عنصر و تأثیر آن بر سایر وجوه اجتماعی و اقتصادی روستاهاست.

فرضیه

با بررسی نمونه موردی (روستای کامو)، علاوه بر ابعاد اکولوژیکی، زیبایی‌شناسانه، کالبدی و عملکردی، و اقتصادی که جزو ابعاد و مؤلفه‌های اصلی هر رود در شهر یا روستا هستند، نظم و سلسله‌مراتب مقامی تأثیر بسیار بر ساختار رود کامو گذاشته است.

روش تحقیق

در این مقاله، ابتدا با بررسی مؤلفه‌ها و ابعاد مختلف رود در شهر یا روستا، به تأثیر آن بر روستا و شهر پرداخته می‌شود. سپس با استفاده از مشاهدات میدانی، ضمن بررسی و معرفی ساختار کالبدی، اقتصادی و اجتماعی در روستا به تحلیل روستای کامو به عنوان نمونه موردی و شناخت مؤلفه‌های آن روستا براساس رودخانه اصلی می‌پردازد.

در این راستا، این مقاله به وسیله مطالعه پژوهش‌های صورت گرفته در ارتباط با نقش عوامل طبیعی، به ویژه آب، در شکل‌گیری سکونتگاه‌ها، به بررسی این عامل در حوزه جغرافیا، مطالعات، شرایط اجتماعی و اقتصادی شهرها و روستاها پرداخته است.

پیشینه تحقیق

بررسی و مطالعات منابع مختلف حاکی از آن است که نحوه پراکنش و استقرار روستاها متکی بر عوامل طبیعی و جغرافیایی از جمله حضور منابع آب در نزدیکی محل روستاهاست. در این راستا مقالات متعددی با تأکید بر جنبه‌های کالبدی به بازشناسی و برشمردن عوامل متأثر بر شکل‌گیری روستاها پرداخته‌اند. مجتهدی (۱۳۸۹) با مطالعه بر روی رودخانه خشک تبریز، این مؤلفه طبیعی شهر را کمیتی معرفی می‌کند که با سه بعد کارکردی، زیبایی و هویتی خود کیفیت منظر شهر را کنترل کرده و امکان حصول آن از طریق تفکر کل‌نگر و سیستمی از طریق هم‌ترازی شهر و طبیعت میسر می‌شود (مجتهدی، ۱۳۸۹). از نظر اسکالی یکی از ویژگی‌های بهترین شهرها، داشتن رودخانه، آب جاری و زمین قابل کشت و زرع است (اسکالی، ۱۳۷۷: ۲۵۴). معصومی و همکاران ضمن تأکید بر نقش رودخانه در اقتصاد یک منطقه، این عنصر را عاملی مهم در جغرافیای سیاسی دانسته که می‌تواند تأثیرات بسیاری بر جریان‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی - امنیتی یک حوزه داشته باشد (معصومی، اژدری و ملکوتی، ۱۳۹۲). زندیه و جافرم (۱۳۸۹) ضمن تأکید بر جنبه‌های زیباشناختی و

سطح زمین همواره در راستای دستیابی به حداکثر منابع طبیعی مانند منابع آبی، پوشش گیاهی مناسب و دسترسی به زمین قابل کشت صورت گرفته است، بی‌شک این تلاش بر پایه اصولی است که امروزه به علم مکان‌یابی تعبیر می‌شود (قدیری معصوم، جعفریگلو، موسوی روزان و بخشی، ۱۳۹۲: ۳۴). از گذشته دور تا به امروز رودها نقش مهمی را در پیدایش ساختار سکونتگاه‌های انسانی بر عهده داشته‌اند. نحوه پراکندگی شبکه آب‌ها و نیز پدیده‌های طبیعی مانند سیل، به نحو بارزی موقعیت، الگو و شکل سکونتگاه‌های روستایی را مشخص می‌کند (سعیدی، ۱۳۸۴: ۴۴). حضور آب در شهر همواره به عنوان یک عنصر طبیعی به علت جایگاه اساسی در ساختار و هویت شهر، تأثیر ویژه‌ای در شکل‌گیری منظر شهری داشت و در مقیاس‌های متنوع شهری حضور می‌یافت (شیبانی و فراهانی‌فرد، ۱۳۹۲: ۶۰). حضور آب در شهر و روستاهای ایران در جلوه‌های مختلف از جمله رودخانه‌ها تأثیر بسزایی بر ساختار، لکه‌های معماری، باغات و زمین‌های کشاورزی داشته است، به گونه‌ای که در برخی از شهرها و روستاهای ایران آب و یا به عبارتی رودخانه شاکله اصلی آن‌ها را شکل داده است. آب به عنوان اصلی‌ترین و حیاتی‌ترین مؤلفه طبیعی در شهرها و روستاهای ایران، به شیوه‌های گوناگون بر ساختار رودخانه‌ها تأثیرگذار بوده‌اند؛ به گونه‌ای که در برخی از شهرهای ایران، تمامی مؤلفه‌های اصلی شهر بر محور رودخانه استوار بوده‌اند. به طور مثال، شهر سمنان به عنوان یک شهر رودخانه‌ای، متأثر از جویبارها و شاخه‌های اصلی رود است که بر این اساس لکه‌های معماری در حاشیه‌های این رود و جویبارها ایجاد شده‌اند (شیبانی و اسماعیل‌دخت، ۱۳۹۴). شهر اهواز نیز از دیگر نمونه‌های این ساختار است، به طوری که «رودخانه کارون در شهر اهواز ستون فقرات سازمان فضایی-ادراکی شهر است که در تمرکز فعالیت‌ها در محدوده مرکزی شهر، تأثیر آن بر مورفولوژی شهری و پتانسیل این محور برای ارتباط شمال و جنوب شهر است. ساختار کالبدی شهر اهواز در درجه اول متأثر از رودخانه کارون است که به مثابه یک لبه طبیعی عمل می‌کند و از نظر بصری، روانی و محیط زیست از عوامل تعیین‌کننده و با ارزش در شکل‌یابی و طراحی شهری به شمار می‌رود» (زلکی، ۱۳۹۵).

شکل‌گیری روستاها، به عنوان شاکله اولیه شهرها، نیز از این موضوع تبعیت می‌کند. به گونه‌ای که رودخانه‌های دائمی و فصلی در شکل‌گیری کالبدی-معنایی روستاهای ایران تأثیر بسزایی دارد؛ به طوری که این تأثیرات در شکل‌گیری ساختار کالبدی روستا، سرزندگی و خرداقلیم، وابستگی‌های اقتصادی مردمان روستا تأثیرگذار است. این پژوهش ضمن بررسی تأثیر رودخانه بر ساختار کالبدی و شکل بافت روستای کامو، به

خراسان، ارتباط پراکنش جمعیت و منابع آب را مورد تحلیل و بررسی قرار داده است. فاضل‌نیا، رجایی، حکیم‌دوست (۱۳۹۱) محدودیت دسترسی به آب و کمبود این عامل طبیعی در شهرستان زنجان را مقوله‌ای تأثیرگذار بر جنبه‌های اجتماعی و اقتصادی منطقه می‌داند. علاوه بر آن، شیبانی و اسماعیل‌دخت (۱۳۹۴) به نقش رودخانه در شکل‌گیری شهرها و روستاهای ایران با عنوان «شاریغ ایرانی» تأکید دارد. در آن نوشتار، پژوهشگران معتقدند در شهرهای سنتی ایران، ریت‌م قرارگیری دانه‌های شهری بسته به شیوه تأمین آب شهرها شکل گرفته است که در این میان باغات ایرانی نقشی کلیدی در شکل‌گیری پیکره شهر و منظر شهرهای سنتی داشته‌اند و عامل پیوستگی دانه‌های معماری، زیرساخت‌های سبز و اندام‌های طبیعی شهر به شمار می‌رود.

مبانی نظری: ابعاد و مؤلفه‌های رود

یک روستا یا شهر به مثابه یک سیستم پیچیده از عناصر و زیرمجموعه‌های متعددی تشکیل می‌شود که عناصر طبیعی-همانند رودخانه- از اصلی‌ترین آنان است. تأثیر رودخانه در شکل‌گیری یک شهر یا روستا، گاه به عنوان اصلی‌ترین زیرمجموعه شناخته می‌شود که شهرهایی همانند اصفهان و سمنان براساس این مؤلفه ایجاد شده‌اند (همان). بر این اساس، رود از مؤلفه‌ها و ابعاد متعددی تشکیل می‌شود که عبارتند از:

• بعد زیبایی‌شناسانه

زیبایی‌شناسی یکی از رشته‌های فلسفه است که به عنوان نظریه تأمل بر داوری زیبایی‌شناختی و چیستی زیبایی و نسبت آن با ادراک آن تعریف می‌شود (هالینگ دیل، ۱۳۹۳). جنبه‌های زیبایی‌شناسانه منظر نه تنها فراتر از خصوصیات ظاهری و بصری، سبکی و تزیینی است بلکه موضوعی مرتبط با ادراک و تجربیات چندلایه انسان از محیط نیز است (همتی، ۱۳۹۵). در ارتباط با رود، مخاطب در مواجهه با آن، اصل آسایش روانی و خاطره‌انگیزی را دنبال می‌کند. مخاطب با پناه‌بردن به رود سعی در تخلیه روانی و رسیدن به آرامش را دارد و همچنین با آن فضا در ارتباط است تا فضایی به یادماندنی و خاطره‌انگیز را برای خود ایجاد کند (زندیه و جافرمن، ۱۳۸۹).

• بعد اکولوژیکی و زیست‌محیطی

آگاهی از پیچیدگی‌ها و فرآیندهای اکولوژیکی، نقش بسزایی در شناسایی ارزش و اهمیت رودخانه‌ها ایفا می‌کند. رودها به عنوان عامل پیوند محیط‌های طبیعی و انسان‌ساخت در شهرها و روستاها، نقش‌های متعدد اکولوژیکی، اجتماعی و اقتصادی را ایفا می‌کنند. رود از حیث اکولوژیکی به مثابه تنفس‌گاه طبیعی و کریدور جریان‌های زیستی عمل کرده که امکان جابه‌جایی و انتقال هوا را فراهم می‌کند (یزدگرد، ۱۳۹۰). علاوه بر آن و

ادراکی و عملکردی رودها، آن‌ها را به عنوان اکوسیستم‌های باز معرفی کرده که ضمن تأمین آسایش اقلیمی و زیست‌محیطی، قابلیت تبدیل به محیط‌های اجتماعی و نقش‌آفرینی در حس سرزندگی و شادابی در شهرها را دارند. حبیبی و منصور در بررسی رودخانه خشک شیراز، آب را یک منبع کلیدی در پایداری شمرده که نقش مهمی را در کیفیت محیطی شهر ایفا می‌کند. آن‌ها با تأکید بر رابطه پیچیده بین آب و شهر، رودخانه را به عنوان یکی از عناصر سازنده محیط دانسته‌اند که ضمن ایجاد مناظر زیبا از حیث زیباشناسی، واجد ارزش‌های اکولوژیک نیز است (حبیبی و منصور، ۱۳۸۹). مهذب طالب (۱۳۸۵) در مقاله‌ای مسیله‌های شهر مشهد را بررسی کرده و به پتانسیل آن‌ها برای جبران کمبود فضاهای باز شهری اشاره می‌کند. فردوسی و همکاران رودخانه را عاملی مهم در کیفیت زیست‌محیطی شهر دانسته که می‌تواند سبب پایداری محیطی و اضافه‌شدن سبزی‌نگی به مناطق شود. ضمن آنکه رودها چهره و هویت یک منطقه را تحت‌تأثیر قرار داده و از بعد اجتماعی آثار بسیاری بر زندگی و معیشت ساکنان به جای می‌گذارند (دیوسالار، شکری فیروز‌جاه و فردوسی ۱۳۹۴). زرگر (۱۳۸۸) بیان می‌کند که کالبد روستا تحت‌تأثیر عوامل گوناگون جغرافیایی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی است. این عوامل منفک از یکدیگر عمل نکرده و همواره در یک رابطه اثرگذاری و اثرپذیری قرار گرفته‌اند. سیروس صبری و فریدون‌زاده (۱۳۹۱) چهار عامل بوم طبیعی و مصنوع، فرهنگ اجتماعی حاکم بر روستا، عوامل جغرافیایی و نقش سنت سکونت را به عنوان مؤثر بر شکل‌گیری بافت روستا حائز اهمیت می‌دانند. مقایسه نتایج پژوهش‌های مشابه چون، رحمانی (۱۳۸۳)، مهدوی حاجیلویی، قدیری معصوم و محمدی یگانه (۱۳۸۳)، ولایتی و اکبراقلی (۱۳۸۶)، نمکی، علی‌اکبری شریفی و غیائی (۱۳۸۷)، عنابستانی (۱۳۸۹)، موسوی کوهپر، حیدریان، آقاپاری، وحدتی نسب، خطیب شهیدی و نیستانی (۱۳۹۰)، رنجبر و رشیدزاده (۱۳۹۰)، بهرامی (۱۳۹۰)، رستگار، بیات و عزیزی (۱۳۹۱)، عزیزپور و شمسی (۱۳۹۳)، قدیری معصوم و همکاران (۱۳۹۲)، فاضل‌نیا، حکیم‌دوست و یار محمدی (۱۳۹۴)، ریاحی و زمانی (۱۳۹۴) مقایسه نتایج تحقیقات مشابه ضمن بررسی موقعیت و نحوه مکان‌یابی و شکل‌گیری سکونتگاه‌های شهری و روستایی با روش‌های آماری و غیرآماری، به تبیین فاکتورهای محیطی در ارتباط با این مقوله پرداخته‌اند. اساس این پژوهش‌ها عمدتاً بر نقش عوامل طبیعی همچون اقلیم، توپوگرافی، پوشش گیاهی، زمین‌شناسی و منابع آب شکل گرفته است. همچنین یاسوری (۱۳۸۶) در مقاله محدودیت منابع آب و نقش آن در ناپایداری مناطق روستایی استان

فعالیت‌های اقتصادی و محلی برای کسب و کارهای مبتنی به کشاورزی بوده‌اند. روده‌ها عناصر منظرین و هویتی هستند که نه تنها سبب تصور ذهنی پیوسته ساکنان، بلکه باعث ایجاد حس هدف و خوانایی می‌شوند (یاراحمدی، ۱۳۸۹). به عنوان مثال، شکل‌گیری شهر اصفهان براساس زاینده‌رود و مادی‌ها، براساس سهم‌بندی آب بوده است. در واقع، مادی‌ها در شهر اصفهان با این هدف ساخته شده‌اند که آب را از زاینده‌رود به زمین‌های کشاورزی و باغات منتقل کنند (قلعه‌نویی و علیخانی، ۱۳۹۳). در واقع شکل‌گیری زمین‌های کشاورزی شهر اصفهان براساس مادی‌ها، سلسله‌مراتب و نظم اقتصادی را ایجاد کرده است.

• بعد مقامی (اجتماعی)

بعد اجتماعی به جایگاه و ساختار فیزیکی رود براساس قدرت اجتماعی افراد اطلاق می‌شود. به عبارتی دیگر، از آنجایی که در برخی از شهرها و روستاها، رودخانه اصلی‌ترین مؤلفه طبیعی شهر است، جای‌گیری فضاها، لکه‌های معماری، باغات، زمین‌های کشاورزی و یا به عبارتی، تمامی مؤلفه‌های روستا نسبت به رودخانه اصلی، براساس شأن و قدرت افراد در ساختار و شاکله اصلی روستاها و شهرها شکل می‌گیرد. به عنوان مثال، در شهرهای دوره ساسانی، شکل‌گیری کهندژ در ساختار شهرهای ساسانی در مرکز شهر به دلایل امنیتی، نظامی و اداری بوده است؛ به طوری که این فضا مجموعه‌ای از کاخ‌ها، آتشکده‌ها و تشکیلات نظامی و اداری است که در مرکز و یا بهترین نقطه شهر و در بالاتر نقطه آن شکل می‌گیرد (سلطان‌زاده، ۱۳۶۵). این موضوع نشان از نظم مقامی و قدرت در شهرهای ایرانی دارد.

براساس ابعاد و مؤلفه‌های ذکر شده، رود به مثابه یک سیستم پیچیده معرفی می‌شود. ویژگی مهم سیستم‌های پیچیده، ساختار سلسله‌مراتبی آنهاست که این ساختار گویای عمل و عکس‌العمل‌های قوی در هرکدام از سطوح و گویای چگونگی عملکرد هرکدام از سطوح در مقیاس فضایی و فیزیکی است. بنابراین مقیاس، عامل اصلی در مطالعه منظر به صورت سلسله‌مراتبی است. یک سیستم سلسله‌مراتبی به معنی سیستمی است که از چندین سیستم به هم پیوسته و وابسته تشکیل شده است. دستیابی به هرکدام منوط به دستیابی به جز سیستم پایین‌تر است. سلسله‌مراتب یکی اصول اساسی حاکم بر مجموعه‌ها و اجزا و پدیده‌هایی است که یا به طور طبیعی در جهان بوده ولی به عنوان یک کل وجود ندارند و یا توسط انسان طراحی و ایجاد می‌شوند. اصل سلسله‌مراتب نقش بسیار مهمی در تعریف اجزا و کل یک سیستم دارد و روابط بین این زیرسیستم‌ها را در یک سیستم کل برقرار می‌کند (طیبیان، چریگو و عبداللهی‌مهر، ۱۳۹۰). به اجمال می‌توان گفت که

براساس مفهوم پیوستگی رودخانه، این فضاها به عنوان یک اکوسیستم بازتعریف می‌شوند که از منبع و سرچشمه رود تا نواحی پایین و حوضه‌های آبریز خود در حال تغییر و تحول فیزیکی و شیمیایی هستند. این مفهوم اجازه می‌دهد که ساختار رودخانه از لحاظ زیست‌محیطی قابل پیش‌بینی باشند و در صورتی که رودخانه دچار تغییرات اجباری از جانب عوامل خارجی نشود، اکوسیستم موجود در آن با چرخه طبیعی در طول زمان ثابت می‌ماند (زندیه و جافرمن، ۱۳۸۹). مؤلفه‌های اکولوژیکی رود که تأثیر مستقیم یا غیرمستقیم بر شهر یا روستا می‌گذارند شامل نظم اکولوژیکی، کیفیت آب، پوشش گیاهی، عدم دخالت مردم و کاهش حداقلی آلودگی آب است (همان).

• بعد کالبدی و عملکردی (ساختاری)

بعد کالبدی و عملکردی یک روستا، به شاکله اصلی یک شهر یا روستا و ساختار آن براساس مؤلفه‌های دسترسی، عملکردی، عبوری، طبیعی، تاریخی و... اشاره دارد. به عبارت دیگر، نظم کالبدی به ریخت‌شناسی اصلی شهر یا روستا اطلاق می‌شود که برآمده از انتظام و هندسه ارگانیک، مسیرها، عناصر طبیعی، لکه‌های معماری و شرایط اقلیمی آن شهر یا روستا است. توجه به کران رودها، نقش عمده‌ای در احیای شهر یا روستا و بدنه آنان دارند و باعث هجوم مردم به چنین نقاطی می‌شوند که در اکثر شهرها و روستاها کمیاب است. این فضاها به عنوان مکان‌هایی برای اوقات فراغت و همچنین دسترسی به آنان و فاصله کم ایشان از مرکز و هسته شهر، می‌تواند به عنوان فضایی برای استراحتگاه و تفرجگاه استفاده شوند (همان). ایجاد فضاهای متعدد از جمله فضاهای دسترسی، مرکز روستا یا شهر، تفرجگاه‌های متعدد و عملکردهای اصلی شهر یا روستا تأکیدی بر ابعاد عملکردی رود است. علاوه بر آن، بررسی سابقه تاریخی رودها حاکی از آن است که این عنصر طبیعی ضمن ایجاد بستر تعامل اجتماعی ساکنان و محلی برای گذراندن اوقات فراغت در کنار خود، زمینه را برای شکل‌گیری مفاهیم آیینی و مراسم مذهبی و نیایش در ارتباط با آب ایجاد می‌کرده است (یزدگرد، ۱۳۹۰).

• بعد اقتصادی (کشاورزی)

شکل‌گیری کالبد روستا یا شهر براساس شرایط و مؤلفه‌های طبیعی، نوعی از نظم ایجاد می‌کند که وابسته به کشاورزی و باغبانی است. گاه کشاورزی و باغبانی به عنوان یکی از اصلی‌ترین شغل مردمان یک روستا یا شهر، شرایط اقتصادی آن را ایجاب می‌کند که شاکله اصلی آنان براساس ساختارهای کشاورزی و یا باغبانی شکل گیرد. به عبارتی دیگر، مؤلفه اقتصادی که از منابع طبیعی از جمله باغات، زمین‌های کشاورزی و آب متأثر است، نوعی از سلسله‌مراتب شکل‌گیری روستا و شهرهای ایرانی محسوب می‌شود. علاوه بر آن، رودها همواره از عناصر مهم در

روستا کامو خلق کرده که در ارتباط مستقیم با رود هستند: (۱) سلسله مراتب مقامی (۲) سلسله مراتب کشاورزی (اقتصادی) (۳) سلسله مراتب کالبدی، که سلسله مراتب مقامی در راستای رود و سلسله مراتب کشاورزی عمود بر حرکت خطی رود ایجاد شده‌اند.

سلسله مراتب مقامی روستای کامو

رودخانه کامو به عنوان اصلی‌ترین مؤلفه طبیعی این روستا از رشته کوه‌های کرکس سرچشمه می‌گیرد و به این روستا و روستای چوگان، که در امتداد روستا کامو واقع است، سرازیر می‌شود. حرکت رودخانه در خط‌القدر دره، شرایط مناسبی را برای شکل‌گیری روستای کامو ایجاد کرده است. در این راستا، ساختار خطی روستای کامو در امتداد رودخانه، سلسله مراتب مقامی را ایجاد کرده است؛ لذا این رود نه تنها از حیث شکل و کالبد بلکه به لحاظ معنایی نیز پدیدآورنده مفهومی است که الفاکر نظام طبقاتی در روستاست؛ به طوری که خانه‌های اشرافی و اربابان در بالادست رود و خانه‌های رعیت در پایین دست رودخانه شکل گرفته‌اند (تصویر ۱). شکل‌گیری این گونه معماری در مسیر حرکت رود از سرچشمه به سمت دشت، گونه‌ای از قدرت و نظام طبقاتی ارباب و رعیت را به نمایش می‌گذارد. شکل‌گیری خانه‌ها و منازل اشرافی در بالادست رودخانه، برای دستیابی به منبع آب بیشتر و پاکیزه‌تر است. به گونه‌ای که تسلط بیشتر بر منابع آبی، نشان از قدرت بیشتر بین اهالی روستا دارد.

سلسله مراتب اقتصادی روستای کامو

حرکت رود کامو و ساختار روستا نوع دیگر از سلسله مراتب (کشاورزی) را در این روستا پدید آورده که لکه‌های معماری (خانه‌ها) در نزدیکی آب و زمین‌های کشاورزی در پشت آن‌ها ایجاد شده‌اند (تصویر ۲). از اصلی‌ترین دلایل شکل‌گیری این نوع از سلسله مراتب، نزدیکی و در دسترس بودن آب است. تسلط بر منابع آب در این روستا از اهمیت بالایی برخوردار است و در اختیارداشتن منبع آب بیشتر نشان از قدرت بیشتر است؛ به عبارتی دیگر، در این روستا آب به مثابه قدرت است. این روستا نسبت به روستاهای مجاور همچون جوشقان و چوگان، به دلیل در اختیارداشتن منبع اصلی آب و موقعیت قرارگیری نزدیک‌تر به چشمه از قدرت بیشتری برخوردار است. به طوری که حق آبه (دسترس به منابع آب) ساکنین کامو نسبت به سایر روستاهای منطقه نیز بیشتر است.

سلسله مراتب ساختاری و کالبدی روستا کامو

در این روستا اهمیت رودخانه به قدری بالاست که مرکز روستا

سلسله مراتب، ارتباط سیستماتیک بین اجزای تشکیل‌دهنده یک سیستم است و نظم بین این اجزا نشان از ارزش و موقعیت این اجزا بین سایر اجزا در یک سیستم دارد (Naghiza-deh, 1997). سلسله مراتب حاکم بر فضاها، قلمروها، شهرها و مجموعه‌های زیستی نیز از این موضوع تبعیت می‌کنند که روستا یا شهر به مثابه یک سیستم پیچیده در نظر گرفته می‌شوند و عناصر تشکیل‌دهنده شهر یا روستا نیز، به عنوان زیرمجموعه و یا زیر سیستم‌ها در نظر گرفته می‌شود.

روستای کامو

• معرفی روستا

روستای کامو واقع در کوهپایه‌های رشته کوه کرکس در فلات مرکزی ایران، یکی از قدیمی‌ترین روستاهای ایران است. این روستا در بخش قمصر شهرستان کاشان در شهر اصفهان واقع است. روستای کامو هویت خود را از گذشته تا به امروز حفظ کرده و ارتباط نزدیکی با عناصر طبیعی از جمله کوه، روخانه، درختان و... دارد؛ به گونه‌ای که معماری روستا، هنرهای تزیینی، و آداب و رسوم مردم نشأت گرفته از مؤلفه‌های طبیعی روستا هستند. اهمیت رودخانه در این روستا به عنوان یکی از اصلی‌ترین عناصر منظر طبیعی شناخته می‌شود که این رود در کانون توجهات در طیف‌های مختلف از پیدایش و شکل‌گیری روستا تا به امروز بوده است. به طوری که در منابع تاریخی، به وجود دریاچه اصلی در نزدیکی این روستا اشاره شده است. در این راستا، در یکی از این متون تاریخی با عنوان «خدای‌نامه» با ترجمه ابن مقفع از عربی به فارسی در کتاب «دانشنامه کاشان» اثر «جهانشاه درخشانی» به وجود دریایی در دودمان ساسانی در نزدیکی کاشان اشاره شده است (نجف‌زاده، ۱۳۹۶). در «این کتاب آمده است که اصل متن فارسی و عربی از میان رفته است ولی مورخان اسلامی به متن ابن مقفع دسترسی داشته و در کتاب‌های خود از آن بازگو کرده‌اند و از جمله حسن ابن محمد ابن حسن قمی (سده ۴ هجری) از ابن مقفع آورده و می‌گوید که قاسان (همان کاشان امروزی) در آغاز دریا (دریاچه) بوده است و آن را «کاس رود» خوانده‌اند و دریا به تدریج پس خشکیده و خشکی پیشرفت کرده است و این گزارش با بررسی‌های علمی و نیز متن‌های مستقل دیگر هماهنگی دارد» (همان).

رودخانه اصلی کامو «کاس رود» اصلی‌ترین منشأ پیدایش و شکل‌گیری آن است. اهمیت این رودخانه به عنوان یک عنصر منظر در ارتباط با محیط و تاریخ مردم روستا به اندازه‌ای بالاست که نام «کامو» برگرفته از آن و به معنای «دهانه آب» است. رود کامو در ساختار روستا نقش بسزایی داشته است، به طوری که این رود سلسله مراتب‌های مختلفی را در

طوری که در این روستا با ارزش‌ترین خانه‌ها در نزدیکی آب قرار دارد. مسیر حرکتی و راه اصلی درون روستا نیز در امتداد مسیر حرکتی رود واقع شده و شاهراه‌های حرکتی درون روستا نیز از این مسیر منشعب می‌شوند (تصویر ۴).

نتیجه‌گیری

روستای کامو در ارتباطی لاینفک با عناصر طبیعی شکل گرفته است. شناخت هویت کامو بدون شناخت عناصر طبیعی آن ناممکن است. شکل‌گیری روستا به صورت خطی و در امتداد رودخانه کامو، شاکله اصلی روستا را شکل می‌دهد که سلسله‌مراتب سه‌گانه‌ای را از حیث نظام طبقات اجتماعی، اقتصادی و کالبدی را در این روستا به وجود آورده است. این رود به عنوان نماد قدرت در این روستا یاد می‌شود؛ بر این اساس تسلط بیشتری بر آب را نشان قدرت می‌دانند، و از این رود خانه‌ها و لکه‌های معماری در نسبت با زمین‌های کشاورزی، به آب نزدیک‌تر است. سلسله‌مراتب مقامی به عنوان یک نظم و یا سلسله‌مراتب متفاوت، تأثیر شأن اجتماعی افراد-ارباب و رعیت- را در این روستا نشان می‌دهد. شکل‌گیری این نوع نظم مبتنی بر قدرت اجتماعی بر یک عنصر طبیعی (رودخانه) وابستگی و تأثیر بالای مؤلفه‌های منظر طبیعی را در روستاهای ایران نشان می‌دهد. علاوه بر آن، توجه به رودخانه در طیف‌های مختلف اعم از معماری، جای‌گیری مرکز روستا در لبه آب، مسیر و راه اصلی روستا در لبه رودخانه (امتداد حرکتی رود) و... نشان از اهمیت آن به عنوان یک عنصر عینی-ذهنی (منظر) است.

تصویر ۱. شکل‌گیری خانه اربابان در حاشیه رود کامو. عکس: پریچهر صابونچی، ۱۳۹۷.

در لبه رودخانه ایجاد شده است. مرکز روستا که شامل برج میرزاخان، مسجد دربند (دارای پلان چلیپایی)، حوض آبگیر، درخت بید کهنسال، و فضایی باز برای رویدادهای محلی و روستایی است، در حاشیه رود ایجاد شده است. مرکز فضایی این قسمت از روستا به صورت حوضچه آبگیر است که در مجاورت آن فضاهای سکونتی و خانه‌های روستایی شکل گرفته‌اند. ساختار این خانه‌ها برخلاف دیگر خانه‌های سکونتی روستا که دارای نظامی درونگرا هستند، کاملاً به صورت برون‌گرا ساخته شده‌اند. این خانه‌ها در جداره بیرونی گاه دارای پنجره، تراس و یا ایوان نظرگاهی مشرف به رودخانه هستند که نظر به آب و رودخانه به عنوان یکی از اصلی‌ترین مؤلفه‌های منظر طبیعی، سوژه اصلی این نوع طراحی است (تصویر ۳). علاوه بر آن، این رود مبین ارزش اقتصادی اراضی روستا نیز است به

تصویر ۲. شاکله اصلی روستا در امتداد مسیر حرکتی رودخانه، که نشان‌دهنده سلسله‌مراتب‌های روستا است. مأخذ: نگارندگان.

داغ- هزار مسجد. نشریه انجمن جغرافیایی ایران، (۱۳-۱۲): ۴۵-۶۶.
 • حبیبی، امین و منصوری، سید امیر. (۱۳۸۹). تبیین و ارزیابی مؤلفه‌های مؤثر بر ارتقای نقش منظر بر پایداری محیط. *باغ نظر*، ۷(۱۵): ۶۳-۷۸.

• رحمانی، محمود. (۱۳۸۳). تحلیل اثر محیط طبیعی در الگوی توزیع فضایی سکونتگاه‌ها و جمعیت روستایی شهرستان آمل. *فصلنامه جمعیت*، (۴۹-۵۰): ۱۴۱-۱۵۲.

• رستگار، ابراهیم، بیات، ناصر و عزیزی، فاطمه. (۱۳۹۱). *نقش عوامل ژئومورفولوژیکی در برنامه‌ریزی محیط زیست روستایی، مطالعه موردی: روستای پریدر ابوالحسن شهرستان ملایر*. دومین کنفرانس برنامه‌ریزی و مدیریت محیط زیست، تهران.

• رنجبر، محسن و رشیدزاده، معصومه. (۱۳۹۰). قابلیت‌ها و محدودیت‌های ژئومورفولوژیکی شهرستان اهر و تأثیر آن در پراکنش آبادی‌ها، *فصلنامه جغرافیای طبیعی*، (۴): ۲۷-۴۲.

• ریاحی، وحید و زمانی، لقمان. (۱۳۹۴). بررسی عوامل جغرافیایی مؤثر بر سیل خیزی در نواحی روستایی مورد پژوهشی: روستاهای شهرستان سروآباد، *فصلنامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای*، ۵(۱۷): ۹۱-۱۰۲.

• زرگر، اکبر. (۱۳۸۸). *درآمدی بر شناخت معماری روستایی ایران*، چاپ پنجم، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.

• زلکی، یحیی. (۱۳۹۵). جایگاه و نقش رودخانه‌ای کارون در سازمان فضایی شهر اهواز. منتشر شده در اولین همایش ملی منابع طبیعی و توسعه پایدار در زاگرس مرکزی.

• زندیه، مهدی و جعفرمن، محمود. (۱۳۸۹). رهیافتی بر منظر پایدار بر روی رودخانه‌های دائمی. *باغ نظر*، (۱۴): ۱۵-۲۶.

• سعیدی، عباس. (۱۳۸۴). *مبانی جغرافیای روستایی*. تهران: انتشارات سمت.

• سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۶۵). *مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران*. چاپ اول. تهران: آبی.

• سیروس صبری، رضا و فریدون‌زاده، حسین. (۱۳۹۱). بررسی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری بافت روستایی، مطالعه موردی: روستای پاقلعه خوزستان. *مسکن و محیط روستا*، (۱۳۸): ۱۰۵-۱۱۴.

• شیبانی، مهدی و اسماعیل‌دخت، مریم. (۱۳۹۴). *شارباغ ایرانی؛ جایگاه باغ ایرانی در منظر شهری*. *مجله منظر*، ۷(۳۳): ۲۱-۱۴.

• شیبانی، مهدی و فراهانی‌فرد، عطیه. (۱۳۹۲). *جویبار خاطره*. *مجله منظر*، ۹(۲۲): ۶۳-۶۰.

• طیبیان، منوچهر، چریگو، نصیبه و عبدالهی مهر، انسیه. (۱۳۹۰). بازتاب اصل سلسله مراتب در شهرهای ایرانی - اسلامی. *معماری و شهرسازی آرمان شهر*، ۴(۷): ۶۳-۷۳.

• عزیزپور، فرهاد و شمسی، رقیه. (۱۳۹۳). نقش عوامل محیطی در سازمان فضایی سکونتگاه‌های روستایی، مطالعه موردی: دهستان لواسان. *فصلنامه جغرافیایی سپهر*، ۲۳(۸۹): ۱۱۲-۱۰۶.

• عنابستانی، علی‌اکبر. (۱۳۸۹). نقش عوامل طبیعی در پایداری

تصویر ۳. ایجاد تراس و یا ایوان‌های نظرگاهی مشرف به رودخانه کامو. عکس: فرشاد بهرامی، ۱۳۹۷.

تصویر ۴. دسترسی و مسیر اصلی روستای کامو. عکس: فرشاد بهرامی، ۱۳۹۷.

فهرست منابع

• اسکالی، فوزی. (۱۳۷۷). *فاس شهر مولای ادریس دوم*. ترجمه: ابوالحسن سرو قد مقدم. *فصلنامه مشکوه*، (۵۸-۵۹): ۲۶۵-۲۵۳.

• بهرامی، رحمت‌الله. (۱۳۹۰). سکونتگاه‌های روستایی ارتفاعات کپه

- مازندران. پژوهش‌های جغرافیای طبیعی، (۷۵): ۱۹-۱.
- مهدوی حاجیلویی، مسعود، قدیری معصوم، مجتبی و بهروز محمدی یگانه. (۱۳۸۳). نقش عوامل جغرافیایی در ناپایداری و مهاجرت روستایی استان زنجان. پژوهش‌های جغرافیایی، (۴۸): ۲۰۵-۲۲۲.
 - معصومی، مجید، اژدری، بهناز و محمدجواد ملکوتی. (۱۳۹۲). نقش ژئوپلیتیکی رودخانه و ژئوآکونومی بازارچه مرزی در برقراری امنیت مرزی. پژوهشنامه جغرافیای انتظامی، (۳): ۹۵-۶۵.
 - نجف‌زاده، مرتضی. (۱۳۹۶). شهر کامو و چوگان در کاشان. قابل دسترس در: <https://tn.ai/1432466> تاریخ (۱۳۹۸/۳/۱۰).
 - نمکی، سیدمحمد، علی‌اکبری، اسماعیل، شریفی، اسماعیل و نجف‌قلی غیاثی. (۱۳۸۷). نقش عوامل محیطی در آرایش فضایی سکونتگاه‌های روستایی، مطالعه موردی: حوزه آبخیز مهاباد. علوم و مهندسی آبخیزداری ایران، (۵): ۲۰-۱۱.
 - ولایتی، سعدالله و اکبر قلی، فرحناز. (۱۳۸۶). بررسی جایگاه عوامل طبیعی در استقرار سکونتگاه‌های روستایی. نشریه جغرافیا، (۱۲-۱۳): ۴۵-۴۵.
 - هالینگ دیل، رجینالد. (۱۳۹۳). تاریخ فلسفه غرب، ترجمه عبدالحسین آذرنگ. تهران: انتشارات ققنوس.
 - همتی، مرتضی. (۱۳۹۵). زیبایی‌شناسی پایداری؛ نسبت زیبایی با پایداری محیط. مجله منظر، ۸ (۳۵): ۸۲-۸۹.
 - یاسوری، مجید. (۱۳۸۶). محدودیت منابع آب و نقش آن در ناپایداری مناطق روستایی استان خراسان رضوی. چشم‌انداز جغرافیایی، (۵): ۱۶۲-۱۷۷.
 - یزدگرد، فاطمه. (۱۳۹۰). بازآفرینی پایداری با تأکید بر نقش طبیعت در ساختار کالبدی شهرهای ایرانی - اسلامی. فصلنامه مطالعات شهر ایرانی - اسلامی، (۵): ۹۴-۷۹.
 - یاراحمدی، سمانه. (۱۳۸۹). لبه‌های شهری؛ بررسی نقش لبه‌ها در تحقق اهداف منظر. مجله منظر، (۱۱): ۳۸-۳۰.
- Naghizadeh, M. (1997). *Islamic City and Architecture*. Tehran: Mani Press.

- سکونتگاه‌های روستایی، مطالعه موردی: شهرستان سبزوار. جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی، ۲۱(۴): ۱۰۴-۸۹.
- فاضل‌نیا، غریب، رجایی، مسعود و حکیم‌دوست، سید یاسر. (۱۳۹۱). خشکسالی اقلیمی و پیامدهای مکانی فضایی آن در مناطق روستایی: مطالعه موردی دهستان قره پشتلوی بالا، شهرستان زنجان. فصلنامه روستا و توسعه، ۱۵(۳): ۷۲-۵۷.
 - فاضل‌نیا، غریب، حکیم‌دوست، سید یاسر و یار محمدی، مینا. (۱۳۹۴). پهنه‌بندی خطر مخاطرات طبیعی در مناطق روستایی با استفاده از سیستم اطلاعات جغرافیایی با تأکید بر زمین لغزش، مطالعه موردی: دهستان دو هزار شهرستان تنکابن. مجله پژوهش و برنامه‌ریزی روستایی، ۲(۱۰): ۲۰-۱۲.
 - دیوسالار، اسدالله، شکر فیروزجاه، پری و فردوسی، سجاد. (۱۳۹۴). ایده‌ها و الگوهای باززنده‌سازی مسیل‌ها و رودخانه‌های شهری. فصلنامه انسان و محیط زیست، (۴): ۱۶-۱.
 - قدیری معصوم، مجتبی، جعفر بیگلر، منصور، موسوی‌روزان، سیدمحمد و بخشی، زهرا. (۱۳۹۲). نقش عوامل طبیعی در پراکنش سکونتگاه‌های روستایی شهرستان تربت جام. فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، ۲(۲): ۳۳-۵۴.
 - قلعه‌نویی، محمود و علیخانی مینو. (۱۳۹۳). ارزیابی مادی‌ها اصفهان به عنوان سبزراه، با رویکرد توسعه پایدار (نمونه موردی: شهر ناصرم). نشریه محیط شناسی، ۴۰(۴): ۱۰۸۲-۱۰۶۷.
 - مهذب طالب، محمد. (۱۳۸۵). ارزیابی فضاهای پنهان شهری (مسیل‌ها). اولین همایش ملی مهندسی مسیل‌ها (کال‌ها). مشهد: شهرداری مشهد.
 - مجتهدی، بهار. (۱۳۸۹). رودخانه خشک تبریز، محور پایدار شهری. مجله منظر، (۹): ۱۷-۱۴.
 - موسوی کوهپیر، مهدی، حیدریان، محمود، آقایی، میرمحسن و وحدتی نسب، حامد، خطیب شهیدی، حمید و نیستانی، جواد. (۱۳۹۰). تحلیل نقش عوامل طبیعی در توزیع فضای محوطه‌های باستانی استان

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author (s), with publication rights granted to the journal of art & civilization of the orient. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

بهرامی، فرشاد و صابونچی، پریچهر. (۱۳۹۸). رود به مثابه قدرت؛ نقش رودخانه کامو در شکل‌گیری روستای کامو مجله هنر و تمدن شرق، ۷ (۲۴): ۵۸-۵۱.

DOI:10.22034/JACO.2019.89257

URL: http://www.jaco-sj.com/article_89257.html

